

КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ГЕОГРАФІЇ, ТУРИЗМУ ТА ІСТОРІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

VII Історико-краєзнавчі
ЧИТАННЯ

КРИВОРІЗЖЯ:
ПОГЛЯД У МИНУЛЕ...

15 квітня 2021 року

ТОМ I

Панафідін І.О.,
кандидат філософських наук;
Криворізький державний педагогічний університет

ПОЛОВЦІ НА КРИВОРІЖЖІ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія Криворіжжя ще не написана, проте є цікавим феноменом, що має багатовікову історію і підтверджується археологічними знахідками. Як територія, що була постійним об'єктом переселення кочових народів в епоху Античності, так і в епоху середньовіччя, Криворіжжя стає часткою «Великого степу» (Дешт-і-Кіпчак), через який йшли гуни, авари, печеніги, половці та інші. Цей аспект нашої локальної історії є майже не дослідженим, зокрема на разі з'ясовано, чому саме через регіон Криворіжжя пройшли ці народи. Отже, актуальною проблемою нашої краєзнавчої історії є половецька цивілізація, що залишила неабиякий слід у вигляді археологічних артефактів та кам'яних баб.

Метою нашого дослідження є спроба розглянути певну історіографічну традицію половецької історії, що локалізують територію Криворіжжя, як ареал кочів'я половців.

Визначною працею, присвяченою історії кочових тюркомовних народів, що локалізуються на території Криворіжжя, є монографія П.В. Голубовського «Печеніги, торки и половцы. История южнорусских степей. IX-XIII вв.» (1884). На основі наукового аналізу різноманітних джерел П.В. Голубовський зазначає, що південна частина східно-європейської низини була театром постійної боротьби кочових та осідлих народів, що у боротьбі постійно відвойовували землі, ареал котрих являє собою лісостепову

зону. На стику лісової та степової зони і відбувалась ця боротьба.

Цікавим моментом є те, що одним із центрів протистояння була річка Інгулець, біля якої і розташовувались кочів'я печенігів, чорних клобуків, торків та половців. Орди кочовиків, що проходили між річками Інгул та Дніпро, тобто і через район Криворіжжя, знищили лісову частину та перетворили цей регіон на степ [2, с. 1-4]. Літописна традиція Русі, на думку П.В. Голубовського, описувала район річки Інгулець як такий, що виходив з широких масивів лісів, котрі отримали назву «Чорного лісу» [2, с. 5-6, 12-13]. Таким чином, Криворіжжя, якщо локалізувати його як територію району річки Інгулець, на думку П.В. Голубовського, було територію, через яку проходили спочатку скіфи, потім гуни, авари, угри, печеніги, торки, половці і монголо-татари [2, с. 1-5; 67].

Своєрідним проривом у проблемі локалізації половців у регіоні Криворіжжя можна вважати монографію радянської дослідниці С.О. Плетньової «Половцы» (1990). Аналізуючи спосіб кочівництва половців, С.О. Плетньова вказує, що ареал степу, підконтрольний половцям, розділявся на території, які контролювались окремими ордами, очолюваними ханами – представниками різних династій. Розміри кочів'я були досить великими: 70-100 тис. кв. км., вони співпадали з розмірами давньоруських князівств [7, с. 118].

С.О. Плетньова локалізує ареал половецької ханської династії Бурчевичів, як «половців Придніпровських», що кочували в районі поблизу річки Вовча (ліва притока Самари, яка у свою чергу є лівою притокою Дніпра) [7, с. 70,

102, 151]. За даними дослідниці, до ареалу кочів'я династії Бурчевичів входила річка Інгулець, яка служила своєрідним кордоном між половцями придніпровськими та половцями донецькими. Крім цього, авторка вказує, що в 1193 році давньоруські полки Рюрика Ростиславовича (1140-1215) та Святослава (III) Всеволодовича (1116-1194) у пошуку половців для укладення перемир'я зіткнулись зі «сторожами половецькими» на річці Івлі, яка ідентифікується як сучасний Інгулець [7, с. 114-115].

Слід зазначити, що за три роки до цього війська князя Святослава (III) Всеволодовича та Рюрика Ростиславовича на річці Івля (Інгулець) розгромили об'єднане військо половецького хана Тоглія і князя чорних клобуків Кунтундея, що грабували Поросся [7, с. 147-148]. Тому, саме на річці Інгулець і шукали половців для перемир'я з полками (з демонстрацією військової сили) – київські князі через три роки. Підтримує думку про річку Івлю (Інгулець) як половецьку річку, на якій були розташовані половецькі сторожи під час походу Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславовича, й відомий український сходознавець Омелян Пріцак [9, с. 64]. Аналізуючи розповсюдженість половецьких баб, що були своєрідним кордоном кочовищ, українська дослідниця Н.В. Агафонова також стверджує, що подібним західним кордоном половців була річка Інгулець [1, с. 6].

Придніпровські Бурчевичі як половецька династія була назвичайно активною в історії людства: одним із найвидатніших ханів цієї орди – був сумнозвісний для літописців Київської Русі Боняк (1070-1167), а інші

представники цієї династії Бейбарс (1223-1277) та Калаун (1222-1290) навіть стали мамлюкськими султанами Єгипту [7, с. 183; 10, с. 8].

Активність половецьких родів у регіоні Криворіжжя підтверджується і археологічними знахідками. Як зауважують відомі археологи та краєзнавці О.О. Мельник та І.О. Стеблина: «У зв'язку з постійним перекочуванням і відсутністю довгострокових стаціонарних поселень у верхів'ях Інгульця досліджено тільки дві категорії археологічних пам'яток – поховання та кам'яні баби» [6, с. 55].

Археологічна колекція Криворізького міського історико-краєзнавчого музею, що нараховує 51 артефакт половецької культури, здебільшого представлена знаряддями праці побутового характеру: «гличики, пряжки, пряслиця, дзеркала, пластини, площки, світильники, залізні кільця різних розмірів». Зброя переважно динстанційної дії, на відміну від контактної: «вістря стріл, списів, фрагменти шабель, кістяні накладки луків, залізні ножі, залишки берестяних сагайдаків, портупейні кільця для шабель, вудила, стремена, бронзові і срібні прикраси вуздечок» [4, с. 144.]. Не знайдено взагалі шоломів, щитів, мечей, палахів, булав, що можливо свідчить про відносно мирний характер життя половців у данному регіоні або ж про збіднілість кочувавших родів, або ж про пограбування криворізьких курганів.

Щодо розповсюдження родових знаків половців – кам'яних баб, то в науковому описі «Половецкие каменные изваяния» (1974) С.О. Плетньова описує 5 статуй: половецьких кам'яних баб, що були знайдені на території Криворіжжя, дві з яких і сьогодні зберігаються в Криворізькому міському

історико-краєзнавчому музеї [8, с. 81; 133]. Також ґрунтовно доповнює розвідки із дослідження половецьких кам'яних баб праця Л.П. Крилової «Каменные бабы. Каталог» (1976), де подаються описи знайдених кам'яних статуй різних епох, що зберігаються у Дніпровському національному історичному музеї імені Д. Яворницького. Загалом, Л.П. Крилова ідентифікує 60 кам'яних баб як половецькі, серед яких є і одна, що була знайдена у районі Дубової балки міста Кривого Рогу відомим краєзнавцем О.М. Подем. Варто відмітити, що серед 60 кам'яних статуй знаходяться 22 чоловічі, 36 жіночих статуй та 2 невизначені [3, с. 62-64].

Таким чином, регіон Криворіжжя у середні віки стає одним із кочових ареалів половців, які ідентифікуються як Придніпровська група, якою правила відома династія Бурчевичів та локалізуються між річкою Дніпро та Інгулець. Бідний інвентар поховань половців, кам'яні статуї археологічно підтверджують наявність половецьких кочівництв у нашому регіоні.

ДЖЕРЕЛА та ЛІТЕРАТУРА:

1. Агафонова Н. Кордони Половеччини. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 2(1). С. 3-8.
2. Голубовский П.В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX-XIII вв. Киев, 1884. 260 с.
3. Крылова Л.М. Каменные бабы. Каталог. Днепропетровск, 1976. 100 с.

4. Мельник О.О. Археологічна колекція Криворізького історико-краєзнавчого музею. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 144.
5. Мельник О.О. Баби кам'яні. Історична енциклопедія Криворіжжя. Т.1. Кривий Ріг, 2009. С. 149.
6. Мельник О.О., Стеблина І.О. Нариси з історії Криворіжжя з найдавніших часів до 1800 року. Кривий Ріг, 2016. 120 с.
7. Плетнева С.А. Половцы. Москва, 1990. 208 с.
8. Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. М., 1974. 200 с.
9. Пріцак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревим». Київ, 2007. 360 с.
10. Пріцак О. Не-«дикі» половці. *Східний світ*. 1995. №1. С. 5-12.